

7. Там же. – Д. 373. – Л. 9.
8. Там же. – Д. 257. – Л. 9.
9. Там же. – Л. 14.
10. Там же. – Л. 20.
11. Там же. – Д. 299. – Л. 57.
12. Там же. – Д. 334. – Л. 37.
13. Там же. – Д. 299. – Л. 19.
14. Там же. – Л. 49.
15. ГААРК. – Ф. 104. – Оп. 1. – Д. 257. – Л. 35.
16. Шарапа В. Ф., Непомнящий А. А. Лашков Ф. Ф. – краевед Крыма // Материалы по археологии, истории и этнографии Таври. – Симферополь: Таврия, 1993.- Вып. 3. – С. 175 – 181.
17. Шубина Т. В. Убийство в Мамаке // Известия Крымского краеведческого музея. – 1996. - №13 .- С. 38 – 48.
18. ГААРК. – Ф. 104. – Оп. 1. – Д. 293. – Л. 35.
19. Там же. – Л. 39.
20. Там же. – Д. 337. – Л. 83.
21. Там же. – Д. 293. – Л. 33.
22. Там же. – Д. 257. – Л. 34.
23. Там же. – Л. 53.
24. Там же. – Д. 337. – Л. 13.
25. Там же.
26. Там же. – Д. 1263. – Л. 373.
27. ГААРК. – Ф. 104. – Оп. 1. – Д. 1263 – А. – Л. 378.
28. Там же. – Д. 401. – Л. 22.
29. Там же. – Д. 1267. – Л. 35.
30. Там же. – Д. 53. – Л. 5.
31. Там же. – Д. 1263. – Л. 133 – 140.
32. Там же. – Д. 1267. – Л. 31.
33. Там же. – Д. 257. – Л. 59.
34. Об учреждении стипендии имени А. К. Хамарито в Симферопольской мужской гимназии // Журнал Министерства народного просвещения. 1896, июль. - С. 22 – 23.
35. ГААРК. – Ф. 104. – Оп. 1. – Д. 257. – Л. 41.
36. Там же. – Д. 1263. – Л. 495 – 499.
37. Там же. – Д. 401. – Л. 23.
38. Филимонов С. Б. Хранители исторической памяти Крыма: О наследии Таврической архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии (1887 – 1931 гг.). – Изд.2-е, перераб. и доп. – Симферополь, 2004. – с. 16.
39. ГААРК. – Ф. 104. – Оп. 1. – Д. 1263. – Л. 503 – 507.
40. Там же. – Д. 401. – Л. 23.
41. Приложение к №57 «Известий Таврической ученой архивной комиссии»[Симферополь,1920]. – С.40 – 41.

Хаяли Р.И.

ХАЙРИЕ ДЖЕМИЕТЛЕРИ МИЛЛЕТИМИЗНИНЪ ИНКИШАФЫНА БУЮК ИССЕ КЪОШТЫЛАР

Статья посвящена возникновению и деятельности крымскотатарских благотворительных обществ

Мевзунунъ ишленме меселеси. Бугунде кырымтатар джемаатчылыгы арасында чешит меселелер музакере этильмекте. Сиясетчилерни, илим ве медениет эрбапларыны, тасиль ве иджатнен огърашкъан зиялыларымызны миллий бюджет, гъайрыдан тикленеяткъан миллий тасиль, илим, медениет системлерине къолтутув проблемлери раатсызлай. Бу саада кечмишимизнинъ теджрибесинден файдаланмакъ мумкюн. *Макъсадымыз* ильмий ишлериндеки ХХ асырнынъ башинда Хайрие джемиетлери кырумы ве фаалиети костермек.

ХІХ асырнынъ сонъунда ХХ асырнынъ башинда И.Гаспринскийнинъ гъаелери джемиетте яшагъан инсанларнынъ аны, фикирни денъишмесине тесир эттилер. Тюрк-мусульман дюнъясында джадидизм гъаелерининъ тешвикъаты Русие империясы мусульманларыннынъ омюрине де денъишмелер кирсетти.

И.Гаспринскийнинъ фаалиети саесинде Кырымда миллий тасиль системи гъайрыдан кырулды, нешрият ишлери ве ана тилимиздеки эдебият инкишаф олунды. Лякин энъ муими, о вакъытта халкъымызнынъ девлетчилиги эм де Русие девлети тарафындан малиевий къолтутув олмагъанына бакъмадан, кырымтатарлар хайрие джемаат тешкиятларынынъ ве джемиетлерининъ бир кырумыны мейдангъа кетирдилер. Бу джемиетлер тасиль, нешир ишлерини, ичтимаий ве медений меселелерини чезе биле эди.

XX асырнынъ башында Хайрие джемиетлери бутюн буюк шеэрлерде, уездлерде ве айры койлерде бар эди. Месея, Багъчасарай мусульман хайрие джемиетине М.Давыдович реберлик япкъан. О Багъчасарай, Алушта шеэр головасы олгъан. Полковник, Девлет думасынынъ депутаты И.Муфти-заде чокъ сене девамьнда Акъмесджит мусульман хайрие джемиетининъ башы олгъан [1].

Эр бир джемиетнинъ озь Уставы бар эди. Мисаль оларакъ Алушта хайрие джемиетининъ уставыны кетирмек мумкюн. Оньа коре, джемиет Алушта шеэринде ве дживарында яшагъан фукъаре мусульманларнынъ маддий ве маневий алыны яхшылаштырмакъ макъсадыны къойгъан. Джемиетнинъ фаалиетине халкъ китап окъув одаларыны, кутюбханелерни, хастаханелерни ве амбулаторийлерни мейдангъа кетирмек де кире эди. Акъикъий азалар ичюн азалькъ пайы 3 кумюшни тешкиль этти. 100 кумюштен зияде ярдым берген адамлар джемиетнинъ фахрий азалары сайылгъан. Джемиетке хызмет эткен инсанлар, месея, экимлер, оджалар азаларнынъ умумий топлашувунынъ къарарынен акъикъий азалар оларакъ тасдикълангъан.

Джемиетнинъ теркибинде хадимлер, я да ярышчылар (соревнователи) бар эди. Ярышчылар ичюн азалькъ пайы йылда 2 кумюшни тешкиль этти. Бу адамларны джемиетнинъ идареси давет эткен ве тасдикълагъан. Идаре исе 6-12 адамдан ибарет. Олардан 1-3 адам эр сене гъайрыдан сайлангъан. Биринджи эки сене идаре азалары къура ташламакънен, сонъра чагъына коре сайлангъан. Азалькътан чыкъкъан адамлар разылыкъ берселер, кене сайлана биле эди.

Эр сене идаре азалары джемиет реисини, онынъ ярдымджысыны, казнаджыны ве кятибни сайлай тургъанлар. Къайд этмели ки, реис ве идаре азалары бедава чалышкъанлар. Адет узьре, бу зенгин, окъумыш ве медениетли инсанлар олгъан. Джемиетте участка боюнджа месуллер олгъан. Олар ярдымгъа мухтадж инсанларнынъ джедвелини азырлай тургъанлар.

Алушта хайрие джемиети фукъаре эалини ашайт махсулатларынен ве урбанен, ишнен, тиббият ярдымынен теминлей эди. Ондан гъайры оксюзлерни тербиелев, къадын-къызлар ичюн башлангъыч окъув юртларына къолгутув киби ишлери де япыла эди.

Джемиетнинъ малиеси азалькъ пайларындан гъайры, адамларнынъ хайрие ярдымы, салымлардан файда (доходы от капиталов), чешит тедбирлерде пара топлавларындан ибарет эди. Джемиетнинъ парасы девлет банкында я да къыйметли къыгъытлар (ценные бумаги) сыфатында сакъланылгъан. Джемиетнинъ азалары тешкилятнынъ идаресини сече эдилер. Белли вакъытта умумий топлашувлар кечирильген, анда тешкилий ве агъымдаки меселелер бакъылгъан [2].

Къырымдаки бутюн хайрие джемиетлери Ички Ишлер Везирлигининъ (МВД) незарети астында булунгъанына бакъмадан, оларнынъ фаалиети яшайышнынъ чешит сааларында ерине кетирилген.

XX асырнынъ башында къырымтатар джемаатчылыгъы ве чешит эали пунктларынынъ сакинлери чешит-тюрлю севиюдеки окъув юртларыны ачмакъ ичюн арекет алып бара эдилер. Бу арекетлер хайрие джемиетлерининъ ярдымы иле олды. Чюнки джемиет азалары ерлерде вазиятни пек яхшы биле эдилер. Олар ерли мемуриетлернен сыкъы чалыша ве ярдым айырымасына ирише тургъанлар.

Мисаль ичюн, Акъмесджит хайрие джемиетининъ реиси И.Муфти-заде 1894-95 сенелери Акъмесджит татар оджалар мектебини Къырымнынъ мусульман эалиси ичюн умумтасиль орта окъув юртуна чевирмекни теклиф этти. Русие мемуриети бу лейиханы ред этсе де, онынъ тешеббюсинен мектепнинъ тамирлевине къырымлардан пара топланылды. Бу джумледен мектеп ичюн къомшу азбары ве анда олгъан иншаатлар сатын алынды.

Хайрие джемиетлерининъ ярдымы иле 1898 сенеси Багъчасарайда къырымтатарлар ичюн мектепни [3], 1906 сенеси огълан балалар ичюн гимназияны [4] ве къырымтатар къадын-къызлар ичюн окъув юртуны ачмакъ ишлери алып барылды [5].

1905 сенеси Кезлев уездининъ Такил-Джабанакъ коюнинъ эалиси озь къуветинен медресени къурды ве Моллаамет Къуртвели огълуны мудерис оларакъ тайинленмесини сорады [6]. Аджи-Бей коюнде исе къадынлар медресесини ачмакъ бельгиленген эди [7].

1914 сенеси Алушта хайрие джемиети идаресининъ арекетлеринен къырымтатар къызлары ичюн нагъыш санаты мектеби (школа рукоделия) ачылгъан. Бу мектеп бинасы къурулмасына вакъуф топракълары фонду эсабындан 8 бинь кумюш айырылгъан. Багъчасарай шеэр головасы М.Давыдович, шеэрде балаларны къырымтатар эснафларына огретмек ичюн эснафчылыкъ окъув юртуны ачмакъ теклифинен Таврия казен палатасынынъ башы С.Цветовгъа мураджаат эткен эди [8]. Юкъарыда къайд этильгени киби, хайрие джемиетлери Ички Ишлер Везирлигининъ къатты незарети астында олып, девлет къолтутувы олмагъанына бакъмадан миллий тасиль, миллий медениет системини ярата бильдилер.

XX асырнынъ башында хайрие джемиетлерининъ арекетлери саесинде мектеплернинъ янъы чешити - мектеп-рушдиелер пейда олдылар. Мектеп-рушдиелерде, хусусан Тюркие ватандашлары олгъан оджалар чалыштылар. Булар осман тюрклери, я да Осман империясынынъ окъув юртларында тасиль алгъан, Тюркие ватандашлыгъыны къабул эткен къырымлар эдилер. О вакъытта даимий суретте дженк алып баргъан Русие ордусына арбий хызметке алмасынлар деп, чокъ къырымлар Тюркие ватандашлыгъыны къабул эткенлер.

Биринджи мектеп-рушдие 1905 сенеси 25-сентябрьде Акъмесджит шеэринде мусульман хайрие джемиетининъ ярдымы иле ачылды. Мектеп-рушдиелерде мектеплер ичюн оджаларны азырлай эдилер. Мектеп-рушдиелернинъ макъсады Акъмесджит татар оджалар мектебининъ (СТУШ) ве татар везирлер окъув юртларынынъ (татарские министерские училища) эмиетини эксильтмек эди. Мектеп-рушдиелерде дерслер тюрк-къырым тилинде алып барылгъан. Халифатнынъ, Осман империясынынъ тарихы, арифметика, джогърафия боюнджа мешгъулиетлер кечирильген.

Мектеп-рушдиелер дерсликлернен Тюркиеден, къысмен Къырымдан (И.Гаспринский азырлагъан)

темин этильген. Рус тилине пек аз вакыт айырылган ве Халкъ маариф везирлигининь сермиясы эсабына алып барылган.

Сонъра пек къыска муддетлерде Багъчасарай, Керчь, Кезлев, Сараймине (Кефе), Ялта уездиндеки Дерекойде ве Корбекульде мектеп-рушдиелер ачылды. Бир рус мемуры мектеп-рушдиелернинь фаалиети акъкъында сёз юрсетерек, оларнынь ачылмасына эм къырым хайрие джемиетлери эм де руслар, яни “земство” векиллери къолтуталар, деди. “Бойле мектеплер рус девлети ичюн яхшылыкь кетирмейджек. Олар татарларны русларнен якъынлаштырмайджакъ, чонки анда тюрк медениети ашланыла”, деп къайд этти о. Эбет, мектеп-рушдиелер къырымларны рухий джеэттен тюрк халкъларынен ве мусульман дюньясынен якъынлаштырган, бирлештирген.

Мектеп-рушдиелернинь фаалиетини акимиятнинь ерли органлары ве къырымтатар джемаатчылыгы векиллери берабер музакере эткенлер. Бу вазиетни даа бир мисаль яхшы косътере биле.

1910 сенеси 19-июньде Акъмесджит эр кишилер ичюн гимназиянынь бинасында Таврия губерниясында мектеп-рушдиелер меселеси боюнджа топлашув отъкерильди. Топлашувда Таврия губернаторы В.Новицкий реислик япты, Одесса окъув округынынь аталары (попечители) А.Щербаков, С.Маргаритов, инспектор Хасабов, СТУШ инспекторы Монастырлы, махкеме соргъуджысы М.Тайганский иштирак эттилер. Къырымтатарлардан И.Муфти-заде, Алушта шеэр головасы М.Давыдович, И.Гаспринский булундылар [9].

Губерния акимият векиллери мектеп-рушдиелерде Халифат ве султанат тарихы дерс оларакъ берильгенине раатсызлана эдилер. Балалар “рус гражданлары олмагъа тырышмакъ керек” [10] экенлер, бу тарих малюматлары исе оларнынь къафасыны керекмеген шейлернен толдура. С.Маргаритов мектеп-рушдиелер къанунсыз, бу саада денъишмелер япмакъ керек, рус тилине исе пек аз вакыт айырыла, деген фикир бильдирди [11].

Мектеп-рушдиелерге ве яны усул мектеплерине Мусульман Диний идареси де къаршы чыкъа эди. Дин адамлары эски гъаелернинь тарафдарлары олып, Русиенен багълы олган фикирлерге къолтута эдилер. Лякин олар яны мектеп-рушдиелернинь ачылув джеряныны токътатып оламагъанлар. 1908 сенеси уездлернинь биринде 126 мектеп олган. Олардан тек 8-зине Мусульман Диний идареси ресмий рухсет берген. Олардан 28-инде Тюркие ватандашлары дерс бере эдилер. Тюрклер ерине къырымтатар оджаларыны къоймакъ ве яны усул мектеплерини Халкъ окъув юртларынынь дирекциясына бойсундырмакъ я да 1907 сенесиндеки окъув юртлары киби япмакъ козьде тутулган [12].

Халкъ окъув юртларынынь директоры С.Маргаритов Таврия губернаторы адына язган мектюбинде къайд эткенине коре, къырымтатар мектеплери базы ерлерде дин огретюв шекилини джойдылар. Чюнки анда къырымтатар грамматикасы ве ислям дининден гъайры умумтасиль фенлер - арифметика, джогърафия, тарих, геометрия окъутыла. Бу мектеплерге зенгин къырымтатарлар къолтуталар. Мектеплер Хайрие джемиетлернинь парасы эсабына чалышалар. Меселя, Керчь хайрие джемиети парасы эсабына 10 мектеп фаалиет косътерди. Мектеплернинь сайысы кунь-куньден артты [13].

С.Маргаритовнынь фикирине коре, умумтасиль фенлер огретильген мектеплерни къапатмакъ, я да оларны 1906-1907 сенесинде олган рус-къырымтатар окъув юртлары киби япмакъ керек [14].

Къайд этмели ки, бу окъув юртлары мустемлекеджи (колониаль) тасиль системини ифаде эткен ве анда пек ашагы севиюде бильгилер берильген. Къырымлар бу окъув юртларына ишанмай эдилер.

С.Маргаритовнынь гъасине Муфтининь окъув ишлерини эда этиджиси Адиль Къарашайский къолтутты. Онынь фикирине бинаен, Мусульман Диний Идареси къырымтатар мектеплерининь ачылув проблемини эм къанун, эм саа боюнджа чезип оламай [15].

Иште, XX асырнынь башында Халкъ маариф везирлигининь мемурыларыны къырым мектеплеринде тюрк оджалары, я да Осман империясында тасиль алган оджалар дерс бергени раатсызландыра эди.

Биринджи джиан дженки арфесинде Русие мустемлекеджи акимиятнинь аракетлери нетиджесинде мектеп-рушдиелер бутюн Къырым боюнджа къапатылды [16].

Русие империясы таркъатылган сонъ ве къырымларнынь миллий девлетчилиги тикленеяткъан вакытта (1917-20 сс.) мектеп-рушдиелернинь фаалиети джанлана. 1917 сенеси февраль инкъилябындан сонъ Къырым Мусульман Иджра комитети мектеплерни исляат этмек мураджаатынен Петроградкъа озь векиллерни ёллай. КМИК, сонъра Къырымтатар миллий директориясы къыска вакыт ичинде (1918 сенеси январь-декабрь) миллий тасиль системининь гъайрыдан тикленилюви ве инкишафы боюнджа чокъ тедбирлер алып барды.

О вакытта Директориянынь реберлиги астында “Зынджырлы” Менгли-Герай институты, Багъчасарайдаки И.Гаспринский адына эр кишилер ичюн оджалар семинариясы, Акъмесджиттеки къадын-къызлар оджалар семинариясы бар эди. Миллий эснафчылыкьны гъайрыдан тиклемек ичюн Багъчасарайда беш сыныфлы гимназия - бедний-истисал мектеп ачылды [17]. Бу мектепте дюльгерлик, токъумаджылыкь, нагъыш санаты болуклери, маден-техник ве тери-истисал станциялары олган. Башлангыч окъув юртларына эмиет берильген.

Русие мемуриети тарафындан къапатылган алты йыллыкь мектеп-рушдиелер Акъмесджитте, Кезлевде, Кефедэ, Джанкойде, Ор-Къапуда (Перекоп) гъайрыдан тикленди. 1917 сенеси бутюн уезд меркезлеринде ачылган рушдиелер Русие башлангыч окъув юртларына мусавийлештирильди (приравнены). 1918 сенеси Къарасувбазарда яны мектеп-рушдие ачылды.

Къырымтатар миллий директориясы Къырымнынь бутюн шеэр- койлеринде 50 нумюнели окъув юртуны ве илькиде миллий балалар багъчаларыны Акъмесджитте, Багъчасарайда, Кезлевде, Кефедэ ве Ялта уездининь Дереккой коюнде ачты. Ондан гъайры оджалар курслары ве Багъчасарайда миллий музей тешкиль олунды. Меселя, 1917 сенеси Акъмесджит уездинде 7 нумюнели мектеп ве Акъмесджит шеэринде

рушдие бар эди. Къырым ишгъаль олунгъан сонъ, Советлер акимieti тикленген сонъ, И.Гаспринскийнинъ джадидизм мирасында къурулгъан къырымларнынъ миллий тасили ёкъ этильди. Онынъ ерине совет, пролетар мектеплери пейда олды.

Затен Хайрие джемиетлери парасы эсабына юзлернен-бинълернен къырымтатар Осман империясында тасиль алгъан. Асылында Къырымда олгъан хайрие джемиетлери бир ичтимаий къурум эди. Джемиетлернинъ малиеси исе миллий бюджет системини ифаде эткен. Зенгин, аллы-такъатлы инсанлар ичюн хайрие ишлеринен огърашмакъ шеревфи сайылгъан.

Буюк мусульман ве халкъ байрамлары арфесинде бай адамлар озь ватандашларыны хайырлаяракъ, хайрие (меценат) ишлери акъкъында “эсабат” бере тургъанлар: амбулатория, копюрлер къурулды, ёллар япылды, чокъракълар абаданлаштырылды, мектеплер ичюн китаплар, дерсликлер сатын алынды, я да нешир этильди ве иляхре. О вакъытта зенгинлер ичюн энъ шеревфи иш - истидатлы балалар ичюн шахсий мектепни озь эсабына теминлемек.

Хайрие джемиетлерининъ чокъ фааллери ве азалары девлетчилигимиз тикленеяткъан вакъытта, яни 1917-1920 сенесиндеки Къырымтатар Миллий Директориясынынъ фаалиетинде озь теджрибесинден файдаландылар. Бугунде хайрие джемиетлеринде чалышкъан инсанлар акъкъында алимлер, журналистлер макъалелер язалар. Мен беллесем, олар акъкъында китаплар да язмакъ вакъыты келир.

Источники и литература

1. ГААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Д. 595. – Лл. 1 – 6.
2. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Д. 12684. – Лл. 14 – 24.
3. ГААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 927. – Лл. 1 – 8.
4. ГААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 1299. – Лл. 1 – 20.
5. ГААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 1213. – Лл. 1 – 8.
6. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 3. – Д. 789. – Лл. 1 – 11.
7. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Д. 12950. – Лл. 1 – 7.
8. ГААРК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Д. 912. – Лл. 1 – 6.
9. ГААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Д. 2360. – Л. 244.
10. ГААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Д. 2360. – Л. 256.
11. ГААРК. – Ф. 100. – Оп. 1. – Д. 2360. – Л. 164 – 164 об.
12. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Д. 10482. – Лл. 1 – 2.
13. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Д. 10482. – Лл. 1 – 2.
14. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Д. 10482. – Лл. 2 – 2 об.
15. ГААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Д. 10482. – Лл. 5 – 5 об.
16. Ганкевич В. Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь: «Таврия», 1998. – с. 126 – 127.
17. ГААРК. – Ф. 998. – Оп. 1. – Д. 186. – Лл. 5, 9.